

בין המצפון לפנטזיה

ניצה אראל, מצפן: המצפון והפנטזיה, תל-אביב: רסלינג, 2010, 346 עמ'

מצפון המצפון והפנטזיה

ניצה אראל

רסלינג

שלהם. 'מצפן' הייתה קיימת, על פי המחברת, עד אמצע שנות השמונים ואז חדלה לפעול. דא עקא, האקסקלוסיביות של הארגונים הקטנים, מספר חבריהם המצומצם והחשאיות שבה נהגו, הקשו מאז ומתמיד להתחקות אחר תולדותיהם, לנתחם ולהבינם.

הספר מסיר את הערפל מעל תנועת 'מצפן' ושלוחותיה, ובכך יש בו ברכה מרובה. כדי להציג את התנועה על שלל פניה ועומק רבדיה בחרה המחברת בחלוקה תמטית לנושאים קונצנטריים, מן המעגל האישי עד המעגל הכללי-ישראלי: דמותם של חברי 'מצפן', האידאולוגיה של 'מצפן', היחס אל הסכסוך הישראלי-הפלסטיני, החיים

בפתח ספרה ניצה אראל מתארת את האירוע שבו שמעה לראשונה על תנועת 'מצפן' – מחאת רחוב של אנשי 'מצפן', אשר גלשה במהרה לקטטה אלימה עם עוברי אורח, אשר זיהו את פעילי התנועה כבוגדים. דימוי הבוגדים התחזק שבעתיים ונצרב בזיכרונם של הישראלים בעיקר בשל גילוי רשת הריגול והחבלה שחבריה היו אנשי 'מצפן'. זה היה דימויה של 'מצפן' בעיני החברה הישראלית: חבורה תמוהה ואף מסוכנת של רדיקלים שבחרו לפלרטט עם האויב ולאיים על ביטחונה של מדינת ישראל. אראל מבקשת לבחון את הדימוי הזה, ושאלת המחקר של ספרה היא 'האמנם היו אנשי מצפן "בוגדים"? במי וכמה בגדו? האם ראו את עצמם כבוגדים? האם תפיסתם הייתה בגדר חידוש בהשוואה לקבוצות אחרות אי-ציוניות ואנטי ציוניות? ואם לא, מדוע כל כך הרגיזה תנועת מצפן את הישראלים?' (עמ' 13).

על מנת לענות על שאלות אלו יצאה המחברת למסע בעקבות התנועה שישאלים רבים הכירו ואהבו לשנוא, ועם זאת לא ידעו עליה כמעט דבר. ראשיתה של 'מצפן' בפרישת חברים מן ה'מפלגה הקומוניסטית הישראלית' (מק"י) בראשית שנות השישים של המאה העשרים על רקע מחלוקת אידאולוגית. בשלהי העשור קיבלה צביון של תנועת שמאל חדש רדיקלית ברוח מרד הסטודנטים, ומאז התפצלה לרסיסי תאים מהפכניים ששמרו בקנאות על האקסקלוסיביות

הניצוץ'. בהנחה שסך כל החברים הפעילים בתאים השונים לא עלה על כמה עשרות, אף מבלי להביא בחשבון את האפשרות – ספק הלצה עצמית ספק חשש אמתי – שאחוז לא מבוטל מן הפעילים היו אנשי שירות הביטחון, יש להניח כי בכל קבוצה כזאת היו חברים אחדים בלבד.

הסיבה העיקרית לפיצולם הרבים הייתה הטהרנות הרעיונית של החברים. גוונים רעיוניים לא יכלו לדור בכפיפה אחת באותו ארגון ואילו אותו להתפצל שוב ושוב. וגוונים רעיוניים היו למכיר: מרקסיזם טהור, מרקסיזם ליברטרי, מרקסיזם-לניניזם, טרוצקיזם, מאואיזם, אנרכיזם ופוסט-מרקסיזם. בתנועות לא רדיקליות אולי אין חשיבות להבחנה בין הגוונים השונים. לא כך בתנועות רדיקליות. ואמנם האופן שבו המחברת מבארת את הרעיונות השונים ראוי להערכה מיוחדת, לאו דווקא בשל החשיבות הרבה שהיא מייחסת לרעיונות ורוחב היריעה שהיא מקדישה לביאורם, אלא בעיקר בשל הגישה ההיסטורית בניתוח הרעיונות הללו. המחברת מנתחת את עמדתם של החברים כלפי אירועים קונקרטיים שהתרחשו במרוצת ימיה של 'מצפן' כפי שגיבשו אותה לאור השקפת עולמם ומתוך הזדקקותם לכתבים המרקסיסטיים. בכך היא מצליחה לשרטט את הקווים הכלליים ולתאר את העקרונות המנחים של שלל הרעיונות ואיננה נופלת בפח הניסיון לבאר עד תום כל תג ותג שבהם. ביאור כזה לרעיונות שנתלבנו והתגבשו בדיונים ובוויכוחים נוקבים ואין-סופיים עד כדי גיחוך בעיתון התנועה, בוויכוחי רחוב ובדירות רווקים אפופות עשן סיגריות, כמעט איננו אפשרי.

המהלך הרעיוני והמעשי הבולט והחשוב ביותר ב'מצפן' היה המעבר מסדר יום שכלל מאבק פועלים לצד מאבק לאומי פלסטיני בקולוניאליזם הישראלי כהגדרתם, אל התמקדות בסוגיית יחסי ישראל והערכים בלבד. ככל שהלך וגבר אופיו האלים

החברתיים בתוך התנועה, 'מצפן' ותנועות המחאה וקבוצות אינטרס הסמוכות לה, 'מצפן' והפוליטיקה הישראלית, 'מצפן' והחברה הישראלית.

סיפור של 'מצפן' נפתח בסילוקם של ארבעה חברים מן ה'מפלגה הקומוניסטית הישראלית' בשנת 1962, בשל התארגנות סיעתית וויכוח רעיוני על דרכה של המפלגה בעולם הקומוניסטי ההולך ומשתנה. הארבעה הקימו את ה'ארגון הסוציאליסטי הישראלי' (אס"י) והוציאו לאור את כתב-העת 'מצפן', ועל שמו כונתה התנועה. המחברת מתארת את הרחבתו של מעגל החברים, ובתוך כך משרטטת את דמותם עד רמת היכרות מרשימה עם עולמם הפנימי והחיצוני. לכל אורך הדרך, מחיפושם אחר בית רעיוני ופוליטי ועד הצטרפותם לתנועה ופעילותם בה, ניכרו בפעילים להט אידאולוגי, מחויבות למהפכה והזדהות מוחלטת עם מי שנראה בעיניהם נדכא. לצד הדיון במשניותיהם הפוליטיות ובסדר היום הפוליטי שאימצו, המחברת נוגעת בחייהם הפרטיים ובאירועים אישיים וציבוריים שעיצבו את עולמם הרעיוני. יש מי שהיה ימאי וחזה בדיכוי שביתת הימאים, יש מי שאמונו במדינת ישראל ובציונות נסדק בשעה שהיה חייל בשירות פעיל, אחרים עלו מארצות-הברית והוקסמו מהתנועה ומחבריה. המשותף לכולם היה מחויבותם המלאה לאידאולוגיה ולמהפכה שנגזרה ממנה, ביטחונם בצדקת דרכם ורהיטותם בהעברת מסריה.

אולם ככל שהתרחבו מעגלי הייחוס של חברי 'מצפן', כן הלכה התנועה ואיבדה את קווי המתאר הברורים שהגדירו את דמותם האישית של כל אחד מן החברים. אס"י, ה'ארגון הסוציאליסטי הישראלי', נקרע במהלך השנים לרסיסי ארגונים: 'ברית קומוניסטית מהפכנית – מאבק' (בק"מ), 'ברית הפועלים', 'הליגה הטרוצקיסטית', 'אוונגרד', 'החזית האדומה', 'מצפן-מרקסיסטי', 'ליגה קומוניסטית מהפכנית' (לק"מ), 'דרך

שימוש נרחב במקורות ראשוניים ומיעטה להשתמש במקורות משניים, וכך התקרבה יתר על המידה לנקודת המבט של חברי 'מצפן'. חברי 'מצפן' הציגו את עצמם – וכך הם גם מוצגים בספר – כמי שביקשו לקיים הלכה למעשה את עקרונות המרקסיזם-לניניזם. בשפע של דיונים תאורטיים הם ביקשו לברר אם תיתכן מהפכה מעמדית בארצות ערב, שנמנו עם המדינות הלא מפותחות מן הבחינה הכלכלית, ואם אפשר לצפות לכך במסגרת הדטרמיניזם ההיסטורי המרקסיסטי. חברי 'מצפן' הרבו לצטט ממרקס ואנגלס ולהסתמך על מאמריו של לנין משנת 1917 ועל מאמריו של טרוצקי משנות השלושים. הם עסקו במעמד הפועלים והתוו דרכים לארגון ולגייסו למאבק. מן הספר עולה התחושה שעבור חברי 'מצפן' עצר הזמן מלכת.

אולם הזמן לא עצר מלכת, ושפע מקורות משניים יכלו לבאר את ההקשר שבו פעלה 'מצפן'. שנות השישים והשבעים היו שנות מפנה מכל בחינה אפשרית בישראל כבעולם, מפנה שבא לידי ביטוי בעיקר בנסיגה הגדולה של האידאולוגיה. דעיכת האידאולוגיה זכתה להסברים שונים, והצד השווה בכלם הוא הידלדלות מעמד הפועלים. הידלדלות מעמד הפועלים הוציאה את העוקץ מהאידאולוגיה השמאלית ודנה אותה לקצה כדעתו של דניאל בל, לפטפוטי סרק כדעתו של ריצ'רד רורטי או לחיפוש אחר קהלי יעד במקומות אקזוטיים כדוגמת המזרח הרחוק כדעתו של טוני ג'ארט. וכך סיכם ג'ארט את חיוניותו של העשור של שנות השישים:

אחת האשליות העצמיות של שנות השישים הייתה זו שסיפרה שהיה זה עידן של מודעות פוליטית רבה. כוילם (לכל הפחות כל מי שטרם מלאו לו עשרים וחמש שנה, לומד במוסד חינוך כלשהו ונמשך לרעיונות רדיקליים) ירדו לרחוב והתגייסו למען מטרה. הפיחות שחל בערך המטרות – וההסתלקות

של הסכסוך, במיוחד לאחר מלחמת 1967 וכיבוש השטחים, זנחו חברי 'מצפן' את מאבק הפועלים וריכזו את כל כוחם במאבק בקולוניאליזם הישראלי. בשלב מסוים הגדירו חברי 'מצפן' את עצמם אנטי-ציונים והגיעו עד כדי שלילת זכות קיומה של מדינת ישראל. עם זאת, וגם בכך תרומתו של הספר, עיון בלבטיהם של חברי התנועה מגלה התמודדות לא פשוטה – במונחים רדיקליים – עם הצורך להצדיק את קיומה של מדינת ישראל ולמצוא דרך ליישב את הסכסוך בין ישראל לערבים.

הניסיון של 'מצפן' להשפיע על החברה הישראלית ועל אופייה של מדינת ישראל נדון מראש לכישלון. במישור היחסים בין 'מצפן' לחברה הישראלית לא התאפשרה הבנה: האנטי-ציוניות של 'מצפן' לא יכלה להתקבל בחברה הציונית, והחזון הרליגיוזי של מהפכה מרקסיסטית היה רחוק מלהכיל את הרגש הלאומי הן של יהודים הן של ערבים. 'מצפן' ניסתה לשתף פעולה עם הרחוב הערבי, עם ארגוני עובדים, עם תנועות שמאל אידאולוגיות, כמו 'שמאל ישראלי חדש' (שי"ח), ועם 'הפנתרים השחורים' – אולם כל הניסיונות הללו עלו בתוהו. 'מצפן', כפי שמעיד שם הספר, הייתה לכודה בין המצפון לפנטזיה.

הספר מבוסס על רשימת מקורות ראשוניים מרשימה למדי: ראיונות אישיים עם חברי 'מצפן' וספרים שהוציאו, חומרים ארכיוניים ופרסומים למכביר. איתור חומרים של תנועה אקסקלוסיבית והסכמתם של חברים לשעבר בה להתראיין, אינם עניינים של מה בכך, וההצלחה של המחברת לגייס חומר ראשוני כה רב ראוי לציון. כותב שורות אלה הכיר בעשור האחרון שני תלמידי מחקר שביקשו לכתוב על 'מצפן' והתיימשו מאיתור החומרים. ספרה של אראל הוא אפוא תשתית מבורכת למחקרים נוספים על התנועה. אולם ביתרוננו הגדול של הספר נעוצה גם נקודת החולשה היחסית שלו. המחברת עשתה

חלופי להחלטתה של 'מצפן' להשליך לאחור את המאבק הפועלי ולהתמקד אך ורק במאבק הלאומי הפלסטיני. לצד הנימוק של 'מצפן' שזהו כורח השעה באזורנו, ש'נהרגים בו כל יום אנשים', אפשר להציע שמאחר שהמאבק הפועלי לא היה קיים עוד חיפשה לה 'מצפן', ומצאה, יעד אחר. המאבק הלאומי הפלסטיני היה עבור 'מצפן' מה שהיו המאבקים האנטי-קולוניאליים במזרח הרחוק ובדרום אמריקה עבור תנועת השמאל החדש העולמית: חלופה אקזוטית, בלשוננו של ג'אדט. כך אפשר אולי להסביר מדוע על אף ההזדהות המוחלטת של 'מצפן' עם המאבק הפלסטיני, לקחו חלק בפעילות רק חברים ערבים בודדים. אותה עקרות שהרחיקה את היהודים מ'מצפן', הרחיקה ממנה גם את הערבים. נירה יובל-דיוויס, בעצמה חברת 'מצפן', העירה בהערה שמגלה טפח ומכסה טפחיים מעולמה הפנימי של 'מצפן', כי היעדרם של חברים ערבים מ'מצפן' נבע קודם כול מ'הסופיסיטיקציה האידיאולוגית הגבוהה יחסית הנדרשת מחברי מצפן'.³ ויעידו הדברים על האומרת אותם.

לסיכום, הדיון בספר בהקשר היסטורי רחב מזמן חקירה ובידור נוספים, אך זהו טיבו של מחקר בראשיתו. יש להודות לניצה אראל על שהוציאה מתחת ידה ספר שחשיבותו רבה להבנת התופעה של השמאל הרדיקלי בישראל. הספר מספק מבט ראשון ורחב יריעה על עולמה של אחת מתנועות השמאל הרדיקליות הבולטות בישראל, שהייתה במידת מה בכואה למציאות זמנה, ומניח תשתית למחקרים עתידיים על שנות השישים והשבעים בישראל.

מהן בעשורים הבאים – משרה בדיעבד תחושת כישלון על עשור שהתאפיין בפעילות פוליטית קדחתנית. אבל בכמה היבטים חשובים היו למעשה שנות השישים עשור חיוני מאוד מהסיבה ההפוכה: הן היו הרגע שבו החלו אירופים בשני חצאי היבשת להתרחק באופן מוחלט מאידיאולוגיות ומהפוליטיקה שהן מולידות.¹

'מצפן' לא יצאה מן הכלל בכך. העיסוק האובססיווי באידיאולוגיה האפיל על חוסר הרלוונטיות שלה. המרקסיזם-לניניזם של 'מצפן' שלכאורה קפא בזמן לא היה המרקסיזם-לניניזם של לנין בשנות המהפכות, אלא היה נטוע כל כולו בהקשרן של שנות השישים. בסופו של חשבון המרקסיזם-לניניזם, על ביטוי, גייס את ההמונים, הדריך אותם, ארגן אותם והוציא אל הפועל מהפכה. 'מצפן' לא טרחה לחפש את ההמונים. רסיסי קבוצות שהקפידו על מידור, שעסקו ללא הרף בטקסטים אקסקלוסיביים שאיש מלבדן לא הבין, ושבגילוייהן לציבור עשו שימוש במונחים מוגזמים, לא יכלו להוליד דבר. העקרות של תנועות השמאל החדש בשנות השישים ושל תנועות הפאנק הבריטיות בשנות השבעים הוצגה באופן סרקסטי בסרטה של חברת 'מונטי פייתון' הבריטית 'בריאן כוכב עליון', בסצנה שבה תא מחתרת המונה ארבעה אנשים מברר את עצמו לדעת ושונא את כולם, אך יותר מכול את התא שפרש מתוכו, תא של אדם אחד בלבד. חוקר השמאל החדש נייג'ל יאנג סיכם את מאפייניו כך: 'דבר לא הקרין מן המרכז החוצה אל הפריפריה. זה היה משהו דומה לאמבה, עם גבולות של חדר-תאים, ללא מרכז ברור, ללא מבנה ברור'.² נקודת מבט חיצונית יכולה להציע גם הסבר

3 נ' יובל-דיוויס, 'מצפן: הארגון הסוציאליסטי בישראל', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 1977, עמ' 48.

1 ט' ג'אדט, אחרי המלחמה: תולדות אירופה מאז 1945, תרגם ג' גירון, ירושלים תשס"ט, עמ' 537.

2 N. Young, *An Infantile Disorder? The Crisis and Decline of the New Left*, London 1977, p. 324